

F 55
nim 3
s. 90

Saar, Max

Pühalepa kiriklikkude
mälestusmärkide registreerimise
töö. Tartu ülikooli üliõpilase
töö juhendaja (O. Sild)
märkuse ja hinnangu teggs
1933-1934

100 e, 11 foto, 23 joon. ja
4 jälgendit

USUTWAOHSTONVA
 Riikliku Arhivloangis
 III. № 116.

Totatuud umbes 3 nädalat
on sooritud ja paari
pilla, ka mõned lühid
hõõrutud pappid.
Pühkused, bejussõnad
mis mitmete pappide
kõrvalt (vähemalt. Kõrvalt
Jumal) hõõrutud ja lühid
Ka muud mõned
täiendus täiendus
Ka Katoliku aegne altar
Tallinas tuleb peidet
ja peidetud.

Nov. 1934. Hilj

~~1)~~ Inventari esemete
kohta tuleb aadressid
andmeid kappidest
vähemalt, mis-põhjal järele

2) Keskpaigad Püha...
3) Katoliku altar
Tallinas kaadute!

Pühalepa

niihelkonna kiriklirkude mälestusmärkide regist-
reerimise töö.

stud. theol.

Max Saar,

27 juunist - 18 juulini 1933.

ms?

Kas laendamis
ei olnud?

Pelle on siis
pühendatud?

Pühalepa kiriku ajalugu.

Pühalepa paekivist kirik on ehitatud Piiskop Johannes Orgies' ajal 1500. aasta ümber. 1528. aastast on teade esimese preestri kohta Pühalepas^{ms.} V. 1469/1470 a. on kirikule ehitatud torn (teade kroonikaraamatus lehek. 31. kiskel). Sellest ajast leidub ka kivi kiriku tornis aknalaenu alla aastanumuga 1470. 1837 tehti algust suurema kiriku ümberehitusega, mis lõppes 1838 aastal. Selle ümberehitusega tehti kiriku müürid 4 jalga ja torn 15 jalga kõrgemaks. Ka kiriku aknad tehti kõrgemaks ja kirikusse ehitati koor orel ja oks. Seda ümberehitust tuletab meelde aastanum 1838, mis leidub kirikulaua seinal portaali kõval (seespool) (kroonika lehek. 18.) 1839a. 11. juunil sai kiriku orel valmis ja teda mängiti esimest korda. 1860. aastal on kirikut remonteeritud, samuti 1886. aastal, millest leiavad maalrite nimed altari aluse tagaküljel. Pastoraat on arvatavasti kirikuga ühel ajal asutatud ja tekkinud eraldumise teel Suuremõisast. Praegused pastoraadi hooned on ehitatud aja alles 1767. aastal. Varemini on Õpetajamaja asunud kiriku ligidal praeguse

Suuremõisa Kuuveski vastu üle tee.

Puhalepa kogudusel on kaks abikirikut:
Kassaris ja Palukülas -

Kassari abikiriku ehituse aeg on teadmata, igatahes aastal 1729 on ta juba olemas olnud. Sest selle kohta on kiriku kroonikas õpetaja Göthe poolt märkus (kroonika raamat lhk. 9) "Zu Kassar ist eine Capelle darinnen 3 mahl des jahres gepredigt wrd."

Paluküla puha johannese abikirik on ehitatud aastal 1815 alates. Kirik on valminud 1820. aastal ja samal aastal 5 septembril pidulikult sisse õnnistatud. Selle kiriku on ehitanud baron Constantin Ungern-Sternberg, Suuremõisa omanik. Kirik ehitati selleks, et ühtlasi sinna saada ka Ungern-Sternbergide perekonna matusekohta. Matusepaik oli kiriku alla määratud kelder, mida kirikuga ühes sisse õnnistati. Kuid sinna krüptone ei ole saadud kedagi matta, sest et sinna veidi sisse tuli, olgugi, et kirik asub mäel. Kiriku torn on ühtlasi ka meremärgiks.

Praegu on Paluküla kirik nüüri lajunenud, et seal jumalateenistusi pidada ei-saa.

1885 - 1887 oli Pühalepa koguduses suur üle-
minekuläikumine veneusku, mille lõtta siia ka
vene kirik ehitati. Samal ajal hakkas levima
ka baptism. Alates 1905. a. on jälle paljud
üleläänud tagasi tulnud lutheri-usku.

koostatud kiriku kroonika saamatute ja Gerneti teose
, Die ev. lutherischen kirchen in Russland " alusel.

Kuidas sai Pühalepa oma nime

Sellest jutustab rahvasuu järgmist:

Algne tahetud Pühalepa kirikut teiselt kohalt ehitada. Kuid Vanakujale ei olnud see meeldinud ja ta tulnud ja lohkunud paevad ehitatud müürid öösel jälle maha. Ehitajad olnud suure kombatuses. Lõpuks võtnud nad paari inimese hängi ja lasknud neid vankri ette rakendatult, mille peal ehitusekivid, vabalt omaette minna. Hängid käinud kunni hilja ööni. Kõmmikus leitud nad praeguse kiriku asukohalt. Siin olla selajal puha lepp kasvanud. Selle lepa tahe jäänud hängid kinni nii, et me. olnud vastu leppa, üks häng ühel pool, teine häng teisel pool leppa. Sellepärast ehitatudki kõik praegusele kohale ja nimetatud Pühalepa kirikus. Kuid Vanakujale ei olnud ka see meeldinud, et siin kirik on. Ta võtnud Õunaku mäelt, mis asub Pühalepa ja Karsaare vahel mere ääres, suure kivi, jõe viidanud sellega kirikut. Kuid kivi lendenud mööda ja on veel praegu näha Pühalepa kirikust pastoraati väva tee ääres.

Jutustanud Willem Köster Põllomes
Suurimõisa vallast 65 aastat vana.

Pühalepa kirik.

Kiriku ümber kasvavad igal küljel puud nii, et võimab'k
ei ole teda teisiti fotografeerida.

I. Kas on Puhalepa kirikul ja kassari
 või Paluküla abikirikul, kabelid, õpetajamaja
 j.n.e. mõni kiri ehk aastaarv seinal? ukstel?
 tuulelipul? ristid? j.n.e. Kus kohal see just
 seisab ja missugune on kirja tähtseline sisu?
 Millal on kirik, abikirik, kabelid, õpetajamaja
 ehitatud, mis materjalist ja kui suured nad on?
 Kas on kirik ja teised sarnased ehitused torniga
 ehk ilma? Kellele on kirik, abikirik j.n.e. pü-
 hendatud?

Puhalepa kirikul leidub aastaarv 1770. See
 asub kiriku välisseinas, portaali kohal raiu-
tult paetud mis müüritud seinasse.

ANNO
 1770

Pühalepa pastoraat.

See on kiriku torni ehitamise aasta.
(vt. Puhalepa kiriku ajalugu).

Teine aastaarv asub kiriku sees uksest sisse
minnes paremat kätt seinal otse ukse kõrval.
See on

1838

Näitab ka kiriku remonteerimise ja ümberehitamise
aastat (vt. Puhalepa kiriku ajalugu lhk 3.).

Kolmas aastaarv asub kirikus altari taga-
küljel - see on

1886

Sel aastal on kirikut jälle remonteeritud. Selle
aastaarv all asuvad ka kirikut remonteeritud 4.
Tallinna maatri nimed.

Kassari abikiriku kuulilipul on aastaarv

1870

Kassari abikiruk.

MSA
11/21/93.

Kassari abikirik.

See on arvatavasti kirku remonteerimise aasta.
Teated selle kohta puuduvad.

Õpetajamaja on väärava juures leidub teele-
lippel aastarv 1880.

1880

See teulelipp on püstitatud hiljem kui 1880a.
kellegi talumehe Priido Kaljo poolt kirkla
õueaia ääres. 1880 olevat vahitud sellepärast
lippu arvum, et sel aastal loobus ametist
tegelikult Pühalepa kauaaegne õpetaja Sengbusch,
kes rahvale oli väga meeldinud. (Teade õp. Aare-
andilt).

kirklat pürib paeirist aed. Selle aia väljas-
pool kulgeb õpetajamaja idapoolse otsa kohal on
paeirist koonahkult rajatud plokk, millel on aru

1880 A

sisse rajatud. See on kirkla aia ehitamise aastarv,

Palunkila abinonin.

sest plonk aruga asub aiameeni poolel kõrgusel,
s. o. miini keskel.

Paluküla kiriku torni tuelalpid on aastaarw

1.815

Sel ajal on see kirik ehitatud. Kirik on kivi-
ehitus pikkus 18,2. mtr, laius 8,5. mtr, pühendatud
Püha Johannesele.

Pühalepa paekivist kirik on ehitatud umbes a-
1500. praeguse kiriku suurus on: pikkus 42 mtr,
laius 13,5 mtr. Kirik on torniga (Vaata Püha-
lepa kiriku ajalugu lkr 3.)

Kassari abikirik on torniga paekivist ehitus,
ehituse aeg teadmata. Kiriku suurus: Pikkus
16. mtr, laius 8,5. mtr.

Õpetajamaja on paekivist ehitus, ehitatud a.
1467, pikkus 30 mtr, laius 15 mtr.

ii Millal ja mis materjalist on valmistatud kiviku
ja abirikku altari (ehk altariid, kui veel vanu tarvita-
mata olemas)? Millist on altari laud või alus (resp.
kas ei ole keskaegset altarikivi, millel ristid nurkadel
ehk keskel) ?

Pühalepa kiviku altari on puust. Ehituse aja kohta
puuduvad andmed. Nii altari kui ka altari võre on
lihtsad, värvitud saarepuukarva pinniks. Altari laud
on puust, kuid laua alus on kivist. Altarikivi ei ole.
Altaris on ainult üks pilt: Pildi raam ja altari
võre on kaunistatud nikerdustega (vt foto lehek 17.)

Kassari abirikku altari on lihtne ja õige väike. Altari-
laud on puust. Samuti on värvimata puust ka altari võre.

Paluküla abirikku altari on samuti kui Kassaris
õige lihtne ja väike. Valmistatud puust.

Pühalepa kiriku altar.

III. Mida kujutab altari pilt, kelle töö ta on ja mis aastast? kui altaris mitu pilti ja miks need on, siis kõik täielikult kirjeldada!

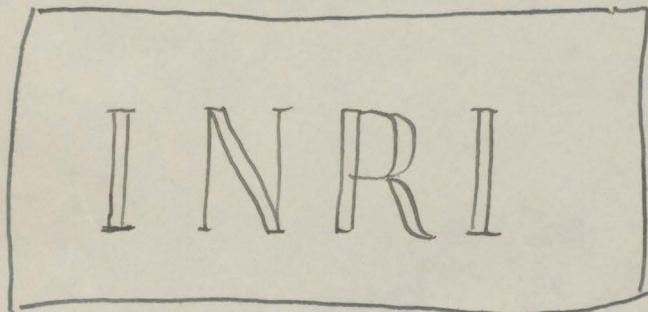
Altari praegune pilt on kingitud Rühalepa kirikule baroness Charlotte Ungern-Sternbergi poolt varsti peale õpetaja Sengbusehi ametisseõnnistamist, mis oli 29. apr. 1823 a. vana katoliku aegse altari-pildi asemele. Ei ole teada, kuhu vana pilt on viidud. Teade Ark. m. 56. lehekülj 15, all.

Altari pilt on maalitud A. Q. Beckeri poolt, sest see nimi leidub pildi alumisel põrnal äärel

Pilt kujutab Jeesust ristust ristil. Risti ümbrus on pimedusega kaetud, mustad pilved asuvad risti taga taevavõlvil. Ainult ülal, risti kohal, paistab veidi valgust, mis valgustab Onnistegijat. Kristuse käed on naelutatud risti peopoolsele küljele. Jalad on löödud ühe naelaga, kusjuures vasak jalg asetseb paremal. Niidestükid on paremal puusal sõlmitud ja selle kaudu pikad otsad lehvivad vabalt tuules. Peas on kristusel kibuvitsakroon ja pea ümber valgus. Pea on langenud paremale õlale, silmade ristunud pilk on juhitud ülesse. Käed on horisontaalasendist tühisti alla poole venitatud, niisugused moodustavad risti horisontaalse

puuga umbes 40° -lise nurga. Kehal ei ole haavu ja rinnast ei ole näela läbi.

Ristpuust veidi kõrgemal asub ristil valge sirge leht, millel leiduvad tähed:

See leht on kinnitatud ristil püstpalgi külge lehe ülemise ääre keskpaika loodud naelaga.

Palunika abinõu

allarpilt on õige väike ja tuhmunud, suurus 75×160 cm. kujutab Jeesust ja veest vähe tulevat Peetrust. (Joh. ev. 21. peatükk). Peetrus on Jeesuse vasakul käel ja vaatab alt veest tulle üles Õnnistajija poole. Jeesus on valges rüüis, üle õlgade tume mantel, mis pandlaga rinnal kinnitatud. Jeesusel on pikad juuksed, horab oma vasaku käega Peetruse paremat kätt. Parema käe on üles tõstetud nagu õnnistamiseks. Peetrus on valge juuste ja habemega. Pildi tagapõhi on tume maastik. Pilt on lihtsas kuuldraamis. Pildi maalija ja annitaja teadmata. Pilt on kirikusse toodud umbes 60 a. eest ütlel Andres Kalju Suuremõisa vallast 80. a. vana.

wt. Puhalepa katoliku-
aegne altar ja pesijate
ja ehitada peibistes
(Tallinnas, (wift) Kunsti
muuseumis).

IV. Missugused kirjad leiduvad altari, altari pildil,
altari vörel, ja mis aastast, kui kiri seda ise ei ütle?

Altari pildi all leidub puusse lõigatud kuld-
tähtedega järgmine kirjal

Ich bin die Aufer-
stehung und das Leben,
wer an mich glau-
bt wird leben, ob er
gleich stirbe.

Joh. XI - 25.

Altarilaua kivist aluse tagumisel küljel
on järgmised nimed ja aastanüüd :

A.W. Peucker   P. Picht

Alex. Piimson.   J. Kõrge

aus Reval   29 mai 1886.

Need on kirikus remonteeritud maalse
nimed. Samad nimed ja aastanüüd on ka
kirjutatud orelil tagumisele küljele.

v. Mis materjalist on kantsel ehk kantslid (kui neid) mitu), ja mis aastast nad on?

Kantsel on raiitud paekest, mis halli värvi ja valmistatud aastal 1636. Asub triumfkaare all. On rikkalikult kaunistatud mändudega.

Kassari abinõu kantsel on lihtne, puust ehitatud, ilma ilustuse ja kirjadeta.

Palunila abinõu kantsel on lihtne, puust, ilma kirjadeta ja kaunistusteta. Ehitamise aja kohta puuduvad teated.

Pühalepa kiriku kantsel.

vi. Missugused pildid resp. nikendused ja kirjad leidevad kantslit ning kantslikatusel ja missugused värvid esinevad?

Kantslikatel on 5 tahku (külg) mis on kaunistatud reljeefidega. Tahkude mudekohtadel (kantidel) on ornamentidega kaunistatud sambakesed, mis on nagu raamiks reljeef-kujutustele.

Üksikud pildid-reljeefid (alates triumfkaare poolest, minnes kantslitrupi poole) kujutavad:

1. küljel on kujutatud vaas, mille sees on viis lilleõit.

2. küljel on kujutatud püha Siimon seisvana alusel. Palmiks on tema paremas käes.

P. Siimon seisab kaunis kõrgel, rohkesti ornamentidega kaunistatud alusel. Tema pea kohal kujutatud ümarune võlv, mis ka kaunistatud nikendustega (enam geomeetriliste nikendustega).

Alused, mille peal kujud seisavad ja võlvid, mis kujude peakohtal on ka kõikide järgnevate

kujude juures täpselt sarnased praegu kirjel-
datule. (vt. foto lk. 23.)

2 küljel kujutatud reljeefi all on kiri:

+ S + SIMON +

3. küljel on kujutatud samasugusel alusel
ja samasuguse võlvi all seisvana Jeesus Kristus.
Reljeefkujutluse parem käsi on õpetavalt tõstetud
üles, vasaku käes on temal muna, mille peal
rust. Kuju keha ümber hõljub tooga, mis on
pandlaga kinnitatud muna pealt. (vt. foto lk. 23.)

Reljeefkujutluse all leidub kiri:

SALVATOR MVNDI

4. küljel on kujutatud alusel ja võlv all seisvana Püha Jakobus Noorem (Minor).
Ta on käivas asendis, vasak puus ette pööratud. Paremas käes on tal vinkel ja üle käevarne ulatub rüü. (vt. foto lk. 23)

Kujutluse all äärel leidub kiri:

+ S + IACOBVS MINOR +

5. küljel on kujutatud kõrvuti kaks vappi. Vappide kohal on ingli pea, vappide all tühi (ilma kirjadeta) tahvel. Need on arvatavasti kantsli kinnija ja ta abikaasa vapid.

6. küljel (see tahvel on poolik, sest kantsli-trepp jääb ette) on kiri

ESAIA + 40 + SPRICHT
EINE STIMME + V + HIM
MEL ZVM PROFHETEN

PREDIGE: ALLES FL
EISCH IST HEU VND
ALLE SEINE GÜTHE
WIE EINE BLVME AVF
DEM FELDE + DAS HEV
VERDORRET + DIE
BLVME VERWELCKET
DEN DES HERRE GEI 32
ST BLESET DAREIN
IA DAS VOLCK IST
DAS HEW + DAS HEV
VERDORRET. DIE

BLVME VERWELCKET
 ABER DAS WORT
 VNSERS GOTTES
 BLEIBET EWIGLICH

*Kantslitrepi tugipuu (kantsepuu) on raiitud
 paeplaatedest. Neid paeplaate on kolm. kõige
 ülemisel plaadil asub kiri: See kiri on eel-
 mise kirjaga peaaegu kõwuti. Kiri on järgmine:*

ANNO 1636 HAT DER WOEDLER
 VESTER VND MANHFTER + H +
 THOMAS GENZSCHEN AVF HIEN
 HOF ERBGESESN VND SEINE
 HAVSFRAWE DIE WOEDLE
 VIELER EHRENREICHE VND TV

GENDSAHME FRAWE ANNA
 MAGDALENA GENTZSCHEN GE
 BOHRNE VON HOFFE DIESE
 CANTZEL ZV GOTTES EHREN
 VEREHRET VND SETZEN LASZEN

kantsli ülemisel äärel leideb järgmine
 kiri (Tahviti kandikohad on joontega
 märgitud):

LVCA AM + II + CAPITEL | SPRICHT
 DER HER IESVS | SELIG SIND DIE
 GOTTES WORT HOREN VND | BE
 WAHREN

kantsli kere alumisel äärel leideb
 järgmine kiri (Tahviti kandikohad on
 püstjoontega märgitud.):

IOHANIS AM + 8 + WARLICH |

100

Kirjäte Koopia?

Kesä tee puja
Ajutab

[ap. marxist]

WARLICH ICH SAGE EVCH • WER
 MEIN WORT WIRT HALTE • DEN | 2
 WIRT DEN TODT NICHT SCHMEC
 KEN EWIGLICH

kantslikere alune on kaunistatud mitmesuguste ornamentidega. Otserohe alumise ääre all on geometrilised ornamendid. Selle all oleval kitsamal osal on 8 plokki, mis kaunistatud vaheldamisi inglipeadega ja stiliseeritud sümmeetrilise lehemotüübiga. Kogu kantsel kannab oma alusega pörandale toetuv 1. mtr kõrgune mehe kuju, kelle pea peal asub kantsel. Kujul on vasikus käes lahtine raamat, mille teine ots toetub kohule. Paremas käes on rüütuspulk. Paremal pool kuju jalgade kõrval seisab väike lõvi, mis ulatub kujule põlvni. [Apostel Markus]

VII. Mis materjalist, mis ajast ja missuguste kujutuste ning kirjadega on ristimise astjad ehk vaagnad? Mitu neid on? Kas leidub kusagil katolikuaegne ristimiskivi?

Ristimise vaagnaid on 2

Vanem on rist vaskne, kirjadega. Inventuuri raamatust on näha, et ta on juba 1729. a. olemas olnud. (Vaata koopiat!).

Uuem rist on hõbedane, taldreku kujuline kinnimise aeg ja kinnija nimi teadmata. Taldreku äärel on ümbermõõgi kiri:

Laske lapsukesed viia
juure tulla sest niisuguste
päralt on Jumalariik.

Ristimiskivi ei ole olemas, ega teata ka sellest
midaagi.

~~Miss Poppie~~ 2

VIII. Mis materjalist, ajast ja missuguse kirjaga on kroonlihtid ning lihtid ja mitu neid on?

Pühalepa kirikus on neli kroonlihtid, nad on kõige vasest.

1. Altariruumis, neljast küljest ülesmääritud lae keskpargas ripub kõige vanem kroonliht. Ta on võrdemisi lihtne, Südamikus asuvad muhad, milledest suurim asub all. kõige ülemise muna peal on väike vasest narstetava kuju näoga altar pool. Selle kuu pea peal on rõngas, mis kannab kogu kroonlihtid. Kroonliht on 8-haruline - ülval 8 vähemat lihtid, all 8 suuremat. Alumisel real on üks haru murdunud. Lihtid harud on väga lihtsad - allapoole kaaned painutatud õige väikese punktitaoliste kaunistustega. Lihtid alumisel suurel munal asub kri ja vapp

kri on vapi all ja järgmine:

ANN 1672

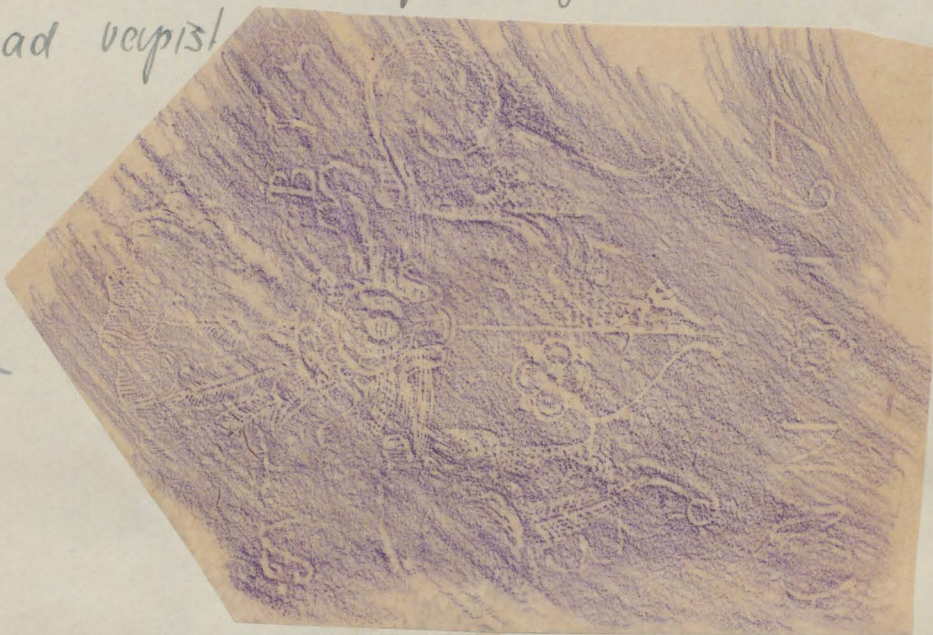
(Vaata foto lehek. 19.)

Üleval, vapi kõrval on tähed (kahepool vappi):

JVT — BTS

Siin all leiduvad plüatsiga läbihõõrutud koopiad veepis!

koopia n. 2.

koopia n. 1.

Kirikulaevas on kolm kroonlihtit. Neidsanna-
 newad kõik stülelt üksteisele, ainult keskmise
 neid on 8-haraline, esimene ja tagumine 6-hara-
 lised. Oma ehituse poolest sarnanevad nad
 kõik eelpoolkirjeldatud altariumis olevale
 kroonlihtile, ainult kuju üleval puudub kesk-
 misel kroonlihtil on 3 rida harusid ja 6 rida
 küünlapesasid, esimesel ja tagumisel kroonlihti-
 tel ainult 1 rida harusid ja 2 rida küünla-
 pesasid. (See on võimalik sel teel, et kõvalharude
 kõveruskohtadel on ka küünlapesad.) Neid 3 liht-
 it on kõvalharudel ka lehti kaunistusena.

kroonlihtitel leiduvad järgmised kirjad:
 (alates triumfkaarpoolest lihtust)

2.

Zur Erinnerung an die Confirmation
 des Grafen Claus Ungern-Sternberg
 am 31ten Juli 1895 Gestiftet von seinen
 Eltern.

3. (foto Cehk. 35, 1).

Zur Erinnerung an die Confirmation
 des Grafen Ewald Adam Ungern-

Pühalepa kiriku koor ja orel.

On näha ka esiplaanil. Kõrge Ewald Ad. Ungeri-Steinbergi
ja 2. Claus Ungeri-Steinbergi konfirmatsiooniks kirikule
kingitud kroonlehted.

Sternberg. Ewald Graf Ungern-
Sternberg, Erbherr auf Dago-Gros-
senhof, Hohenholm und Lauck,
Ellistfer und Mähhoff, Herr zu Lin-
den Fideicommissherr auf Wenden,
Vesse und Keskfer. Der St-Lauren-
tius Kirche zu Pühhalep den 19
Juli 1881. (Vaata foto lehek. 35, nr. 1.)

4. (Foto lehek 35, 2).

Zur Erinnerung an die Confirma-
tion des Grafen Claus Ungen-
Sternberg am 31ten Juli 1895. Ge-
stiftet von seinen Eltern. (Foto lhek 35 nr. 2)

Kassari abirikus on ka 1. väike 2 kiünlareaga
6 haruline kroonlühter, mille läbimõõt 40cm.
On uuem töö ülal kroonlühtri peal osub kahe
peaga kull. Annetaja ja annitamise aeg teadmata.

Seinalihtreid on kirikus ainult üks. See asub kantolüst paremal pool triumfkaarel. Valmistatud valgest vasest. Pealt ilustatud pealepressitud ilustustega. Kirja ega aastarvu sel lihtsil ei leidu. Annetamise aja kohta puuduvad andmed (Vaata kantli fotograafia lhn 23.)

Laualihtreid on kirikus 7. 6 neist asuvad altari, 7-5 käänkambris käänkambris asuv lihter sarnaneb täielikult altari osuva kõige väikema lihtsiga (Vaata altari fotograafia lhn 17)

Kõige suuremad lihtrid (neid on 2) on punasest vasest ja üle hõbetatud. Kõrgus 114 cm. Neil lihtsil mõlemal osub samasugune kiri.

A von Sengbusch 1822 1872

Keskmise suurusega lihtreid on 2. Nad on tsingist ja üle brongseentud. Kõrgus 76 cm. Kirja neil ei leidu.

Vähemaid lihtreid on 3. (2. asuvad neist altari,
kolmas näärnambis) Need on valgest vasesest,
tugeva ehitusega. kõrgus 41 cm. kõrgi neil
ei leida mingisuguseid.

Ix. Mis materjalist, ajast ja mis kirjadega on kannad, kannud, paterid, kruutsüksid ja muud kirikurüstad ja palju neid on?

kannusid on 2. (Vaata foto lk 40).

Vanem neist on vasest, üle hõbetatud. See on tarvitusel olnud õp. Sengbusehi ajal. Kryäsid tal ei leidu. Annelamise aja ja isiku kohta puuduvad teated?

Uuem kann on valgevasest üle hõbetatud, on praegu tarvitusel. Annelamise aja ja annetaja kohta puuduvad teated kannul on kiri:

Das ist mein Blut des neuen Testaments.

Annelamise rüstade komplekti on 3. Üks neist on kinnis tarvitamiseks, kaks komplekti on haigetele annelamise jagamiseks (väikesed nõud)

Esimene (suur) komplekt:

See asub meeltes puudis kasti ja sinna kuuluvad:

The historical and geographical
background of the
document is given in the
introduction.

The first part of the
document is devoted to
the general principles of
the method.

The second part of the
document is devoted to
the description of the
method.

Das ist mein Brief des neuen
Testaments

The third part of the
document is devoted to
the description of the
method.

2. Teil
U. U.

Pühalepa koguduse kirikumiistad.

1. Vanem annulaaukann.

2. uus — " —

3. Suur annulaaukannikas

4. — " — pateen

5. — " — oblaatide karp

6. vähem oblaatide karp.

7. vana hõbelusikas

8. Väike kannikas

9. — " — obl. pateen

} 2. (väike) kompl.

10. väike kannikas,

11. — " — pateen.

12. — " — obl. karp.

} 3. (väike) kompl.

13. Vana vasest obl. karp

14 vana väärmisevaagen

15. uus — " —

16. kuisinna ringitud kruutsifiks

1. karkas, 1 pateen 2. oblaatide karp ja 1. hõbedane lusikas. (Vaata foto lk 40, 3, 4, 5, 6, 7)

karkas, pateen ja oblaatide karp (vähem)
on hõbedast ja seest ja väljastpoolt üle kül-
lased (vt. pilt lk 40, 3, 4, 6).

Nad on kingitud aastal 1770. Eilert Wetheringi
poolt pühalepa kirikule. Kingasid neil ei leidu
peale annetaja nime ja vapi. Pateeni äärel
asub peale nime ja vapi ka veel järgmine märk:

mis sarnaneb teatud mõnjal johanmitide ordu märgile.

Nõudel asuvad veel õlga väikesed tähed (FN) ja märk

, mis on arvatavasti valmistaja märgid.

Koopia 2

Suurem oblaatide toos on hõbedast, kaanega,
millel onub rist. Toosit on 4 jalga. Seest on ta kullatud.
Toosi peal on kiri:

Zum Gedächtniss an:

L. v. J.

geb: Baronesse v Ungern Sternberg,
Den 18 $\frac{29}{VIII}$ 68. 18 $\frac{23}{VII}$ 69. v. 18 $\frac{22}{VIII}$ 69.

Põhja all leidub hõbedas proov 84 ja kiri

2 MICHELSEN $\frac{B.X}{1869}$

Kõbelusikas on vanaaegne, võrdlemisi väikese,
lameda oõnsewega. Tema alumisel küljel on
näha tähed

P.F.

ja peab selle märk (arvatavasti proovimärk)

Selle hõbealusika kohta leidub kroonika raamatus järgmist: (leheküljel 18.). tõlgituna eesti keelde —

1838 sügisese töö viimasel nädalal, 11. novembril, leiti aegu kaevamisel tee peale (1. ja 2. püripuu vahel aias endise tiigi aseme kohal tuhahunniku juures) üsna vanamoeline (alten thümlicher) hõbedane söömise lusikas, millel, peale selle kei ta poleeritud, tähed P. F. ilmusid (1677. a. sünni õpetajaks saanud Otto Tunderi mänuks järel kirikuraamatus 1609. aastast oli tema elnõija Petrus Faber) selle lusika otsustasin mina isapäevasesse tavalisesse kõvale jätta ja ka mina sünnid järeltulijad paluda seda vana rüsta hästi hoida.

(kirjutanud õpetaja Sengbusch.)

Teine (väikene) komplekt

Sünni kuuluvad: 1. väikene karikas, mille jala sees oblaatide karp ja 1. väikene patee. Mõlemad hõbedast, karika "cupa" seest poolt kullatud. (vt. pil. ltk 40, 8, 9.) Rüstadel ei leida mingit märgi ega kirja. Rüstad asuvad puust karbis, mille voodrile on kirjutatud:

1819 24. Oct.

A. v. Stackelberg - Kassari.

Eigentum der kirche z. Pühkalep.

Selle komplekti kohta leidub teade kroonika raamatus lhrk. 13. : - tõlgituna eesti keelde -

Aastal 1819, 24-dal Oktoobril sai sinne kiriku ühe hõbedase, seestpoolest kullatud karika, ühes ühe hõbedase oblaatrele taldrekeega mustes (chapanneen?) kastikeses haigete küljestamise tarwis. Karikas ja taldrek on tehtud vanast hõbedasest kirikukarikesest ja oblaatre taldrekust, mis juba lagunenuid ahid Pühalepa kiriku eestseisja ja kassari püüshäna (erben) rütmmeister August von Stackelbergi kaudul, mis tuleviku jaoks teatav üles märgitud Paul Eduard Hirschelmanni, kohaliku õpetaja poolt.

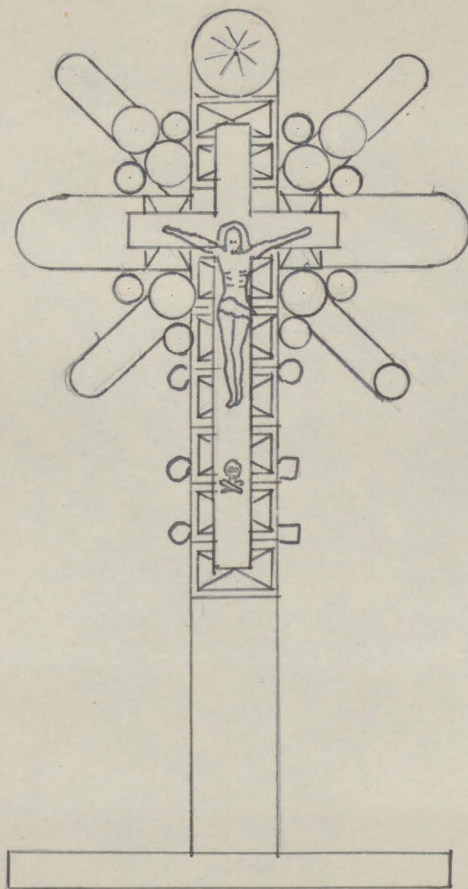
Kolmas (väikene) komplekt.

Sia kuuluvad 1. väike karikas pealt hõbetatud ja seest kullatud ja 1 väike patee, seest kullatud - mõlemad valgest vasest tehtud. 1 väike oblaatre karp - valgest metallist, hõbetatud.

neil rüstkadel ei leida mingisugust kirja ega märgi
Annetamise aja ja isiku kohta puuduvad andmed.
Stiili järel otsustades on nad uuemal ajal teh-
tud - ka sellel komplektil on olemas peenest
raust metallist sangaga - kandmiseks. (vt. foto lk.40,10,11,12)

1. oblaatide toos punasest vasest, ovaalne,
sillelised kaunistustega. kaan on kaduma läinud.
On vanemal ajal tarvitusel olnud. kirjanid tal
ei leidu. Annetamise aja ja isiku kohta puuduvad
andmed. (Foto lk.40, 13).

kirikus on altari krusifiks (Foto lehek. 17).

Krusifiksi ristid on puust, ilustused tsingist ja
kristuse kuju pronksist. Krusifiksil peab min-
git kirja. Tema vanaduse kohta puuduvad and-
med.

(Vaata foto lk 17. kus see krusifiks asub altari
keskel pildi ees)

2. kruksifiks asub õpetajamajas. Vanem on see asunud altari. See kruksifiks on väga kaunis olnud (vt. pilt lk 40, 16). Rist ja selle alus on raketud roheline malahhidi mosaikiga. Õnnistegija kujud on aga mõni aasta tagasi sellel kruksifiksil ninkust pealt ära varastatud ja ka kogu rist selle läbi rikutud. See kruksifiks on kingitud kirkule Vene keisri Aleksander II. abikaasa poolt selle külaskäigu puhul Hiiumaale. (Teade saadud Willem Kösterilt, 65 a. v.). Kiriku kroonikat pole sel ajal peetud.

Käänkambris leidub veel vana punasest sametist kellaga kojanduse kott. Sellel ei leidu mingisuguseid kirju. Ka kroonikas peelduvad teated selle kohta. Kott on harilik, kõvast papist. Sees on vooder siidist.

Paluküla abikirikus on puust kruksifiks, mille kõrgus ühes alusega on 66 cm. Kruksifiks on väga peenelt väga nikendatud.

Kruksifiks kujutab kristust ristil, kelle käed on naeltoga läbi löödud peopesadega maa poole haavadest ja naha verimisid. Kristuse pea on langenud

paremale õlale, silmed kinni peas ribuvitsakroon.
 Oksa es on verimärgid, vasakul külgil verine haav. Jalad
 on löödud ühe haalaga - parem jalg vasakul. Niude-
 rätik on hulesinist vämi. Teda kannab noor, mis umber
 puusade seotud kakukordsest ja mis paremal puusal
 rätiku all pahastub. Jeesus on pikkade juuksete,
 habeme ja vunnudega. Jeesuse jalgade all ristit
 on pealuu. Kujul on mündatud puust ja värvitud
 rihkava helerosa. Juused on pruunid. Puusa-
 rätik hulesinise, tida kändel noor kollane, ribuvitsa-
 kroon vihakaava hale. Kruutsipisi alus on astmelise
 ja musta värviga sommiti kuu rist. Ülal ristit on
 kujutatud valge leht, mille vasakpoolne ots on rullis
 ja millel on tähed:

I N R I

Kasari abikiriku altarit on tapelt samasugu-
 ne kruutsipis kuu Paluküla kirikus. Vähe on ainult,
 see, et pealuu all on ka kaks kotti ristarmist.

Paluküla kiriku kruutsipis on Andres Kalju
 teadete järel (suurimõise vallast Palu külast
 80. a. vana) toodud kirikusse selle ehitamisest alates
 J. o. 1820. a.

x̄. Mis materialist ja ajast, mis kujude ja
kividega on ristpalk (trabes), kus seda olemas?
Kas on veel teisi ristpalke olemas?

Pühalepa kirikus ei ole ühtegi ristpalki,
samuti ka abikirikutes.

XI kas on olemas kivikuseintes nische ja seinakappisid ning millaks neid arvatavasti on tarvitatud.

Pühalepa kivikus nische ega seinakappe ei leidu. Võib olla on neid varemini olnud, kuid kivikut on mitmel korral ümber ehitatud ja sellepärast neid nüüd enam ei leidu.

XII. Missuguste kujutuste ja kirjadega on hauakivid ehk hauad, sarkofaagid ja muud hauamärgid kirikus ja abikirikus.

Altariruumis on parempoolsesse (lõuna) seinamüüritud vana hauakivi, mis varem on olnud altariruumi põrandal. (Vaata foto lk. 52. ja joonis lk. 56.)

Hauakivi on 2,65 m. pikk, 1,85 m. lai. Ta kujutab meest (vasakul) ja naist (paremal) teineteise kõval lamavatena, padjad pea all, käed nagu palveris kokku pandud.

Mees on raudrüüs, möögaga vööel. All jalgade juures mehe ja naise vahel on rüüsti riiver ja mehe jalgade vahel kindad.

Mehe ja naise peenikohal kestel on väike ingli kujutis, mille tüvad kahe kumera kaarena ulatuvad üle peade plaadi mõlemal küljel kujutatud sammastele, millel on ülal otsas teeleelgid (nad võiks olla ka hüglasuurud vüüritad).

Hauaplaadi üleval ja all otsas on kujutatud tahvlid, mis ümberingi on ornamentidega nagu raamiga kaunistatud. Tahvlitel leidunud kirjad on väga ära kulunud nii, et ainult mõned ürsikud sõnad on loetavad.

Ülemisel plaadi äärel olevatest kirjadest on loetavad:

Pühalepa kiriku altariuues
 oleu hauarüvi .

..... WEIBE ..... A ..... ENT .....

.. R ... IOB .. AM 4 .....

Alumised äärel oleva tahveli kirjadest on säilinud:

..... G ..... NDRIGE .....

MAGDALENA GEBOREN AN .....

Ka hauakivi äärel olevail saamasti alumistel osadel on säilinud kiri ainult vasakpoolsel sarnbal, kus on järgmist lugeda:

DEN SO WIR
GLAVBEN
DAS IESVS
GESTORBEN
VND AF ER
STANDEN
IST ALSOWIRD
GOT AVCH
DIE DA ENT

Hauakivi ülemistes nurkades on kujutatud kaks vappi. Need on kaunis kulunud, kuid võib siiski arusaada, mis nad kujutavad.

Mehel pool nurgas olev vapp kujutab kilbit püsti kõndivat karu, mõök käes. Vapi alumises osas on kliver, mis asub kilbi peal. Kliveri peal on püsti kõndiv lõvi, mõök paremas käes. Vapp on ümberringi kaunistatud pärjaga. (vt. joonis lehek 56).

Naise pool nurgas asuv vapp (vt. joonis 56. lk. ja foto lk 52.) kujutab kilbit kolme leopardi üksteise kohal (või ka lõvi), kilbi alumises osas on kujut. kolm puud (või kobarat), milledest keskmise kaks põikjoonega on tervest eraldatud. Kilbit asuv rüütlikiiver on kahe tilvaga, millede vahel on püstiasendis mõõgaga paremas käes kõndiv lõvi (sarnanub lõvile mehel vappil) ka see vapp on ümbert kaunistatud pärjaga.

Teie küsimus kellele kuulub hauakivi.

Hauakivi materjal - helihall paas - sarnanub väga kantsele materjalile, samuti ka föö ja kirjad. See võib kogu mõttele, kas neil mitte midagi ühist ei ole. Võrreldes vappe hauakivil ja kantsele ühendal tahel on näha, et need on täiesti sarnased, ainult kantsele asuvad vapid on väga hästi säilunud, kuna hauakivi omad on kulunud. Hauakivi alumise taholi kirjadest on säilunud ka sõna

Magdalena, mis on ju teatavasti ka kantse kirja
 abikaasa esnimi (vt. kantse kirjad nr 28/29).

Eeltoodud asjaoludel võime kindlasti arvata,
 et kiriku altariuumi sees asuv hauakivi kuulub
 Hienhofi omanikule H. Thomas Genzschentle ja
 tema abikaasale Anna Magdalena Genzschentle,
 sündinud von Hoffe.

Joonis Puhalepa kiriku haakarvist.

XIII Kas on kirku all vanu kriptad ja teisi hauakabelisi elmas ja mis on neist teada? kes on sinna maetud? Missugused kirju leidub seal?

Kirkualttest kriptadest ei ole midagi teada.

Kirkust lõunapool asub surnuaial kille Ungern - Sternbergide sugukonna kabel ja sinna on ka maetud, kuid kabelisse ei ole võimalik sisse peaseda, sest Ungern - Sternbergid on võtnud enestega kaasaviinud ja ei ela praegu mitte siin.

Kassari abikiriku altari poolses otsas, kirku lõunaküljel on hauakabel. kabeli üksi kohal asub marmorist silt

Hier ruht in Gott der Rittmeister August Wilhelm Baron Staenelberg.
geb. d. 21ten März 1774, gest. d. 22ten März 1827.

Paluküla abikiriku all asub hauakabel, kuid sinna ei ole kedagi maetud, sest keller on olnud röske (vt. Puhalepa kirku ajalugu lhn 4).

Keopiad?

XIV. Mis materjalist, kas vapiga ehk ilma, mis pildi ehk kirjaga on kinkus, abikinkus, kabeletes leiduvad epitaafid (eestikeelset kuni 1861 aastani ehk võimaluse korral kuni 1870. a., ladinakeelset ja kõik, muukeelset kuni 1830. a.)?

Altariumi lõunaseinale on sinnaa müüritud neli marmortahvli.

Nel on kuni:

1) AD PERPETUAM | COMITIS
ADREÆ UNGERN STERNBERG |
MEMORIAM | QUI NATUS DIE
XX MAII ANNI MDCCCLXVI | OBIIT
DIE X IULII ANNI MDCCCLXXVII

2) AD PERPETUAM | SOPHIAE
UNGERN STERNBERG | MEMORIAM
QUAE NATA DIE VII APRILIS

MDCCCLXI | OBIT DIE XIX OCTOB
RIS MDCCCLXXVII

Teised eptarfid on kõik väga noored. Aga tal

Pühalepa kiriku altarruumi aruad 2. tahvliit õpetajate
nimedega, kes on pühalepa koguduses töötanud. Tahvliid
on ruumi põhjapoolsele seinale, valged, mustades lihtsates
raamidetes. Kiru on püst ladine kiru ainult suurtes tähtedes.

I (vasakpoolsele) tahvliit on nimed:

I Gregorius Raven 1528 + 1552 priester deutcheu Ordens

II. Oloff 1595.

III. Johann Teufel 1603 - 1605

IV. Elias Dubberch 1609 - 1637

V. Heinrich Bantholzn 1639 - 1644 aus Äbo

VI. Olaus Nicolai Duneanus 1645 + 1658 aus Salaberg
in Schweden.

VII. Peter Faber 1659 + 1676 aus Nuekö

VIII. Otto Tunder 1677 - 1682 + 1708 in Keinis

IX. Heinrich Conrad Burehandi 1683 + 1703 aus
Göttingen.

X. Georg Handtwig 1703 - 1711. geb. 1676 + 1733.

ii (parempoolset) tahvilit on nimed:

xi. Bernhard Johann Göthe 1711+1739 aus Deutschland.

xii. Johann Chalenius 1741 + 1766 aus Finnland

xiii Mag. Johann Jahn 1777 + 1805.

xiv. Paul Eduard Hörtschelmann 1805-1822 geb 1781+1833

xv. Alexander Sengbuseh 1822-1877 geb. 1796 + 1883

xvi. Paul Theodor Normann 1880+1897 geb. 1849.

xvii. Johann Heinrich Krebsbach 1897-1905.

XV. Mis aastast, mis kirjadege ja kui rasked
on kirikukellad.

Pühapäev kiriku kellad leidub aastarv 1907,

1907 R

kelle keskpaigal on ümberingi kaunistuses border
sellest borderist ülevalpool on kiri

JUOZAPAS NA CZESC. S.
JOZEFA

kelle keskel ülalpool:

ODOLEWIA
A. WODKOWSKIEGO
W WEGROWIE

Teisel pool seda kirja, kelle alumine osa peal
on reljeefkujutus, mis kujutab preestrit käed
ühnal. Preestri panemas käes üle parema öla
on kepp, mille otsas tiivad.

Abikirikutele kellasid ei ole.

XVI. Missugused monumentaalriigid leidevad
muude veel kirikus, abikirikus j. n. e., näiteks: seinel,
lustel, pinnidel, orelil, piltidel j. n. e.?

Kassari abikiriku orelil on kiri:

A.E. ALT ORGELBAUER.

Alguni Stranburgi rüüplatsi ümber altariuumis
lõunapoolses seinas (rüüplatsid on märgitud punast
vt. foto Chk. 52 paarmal all kus on nähtud
näha) on kirjad:

NESCIT OCCASUM ja sellel veidi paremal
jälle samad sõnad: NESCIT OCCASUM.

XVII. Missugused hauakirjad on kiriku ümber
olevatel haudadel (estikehed kuni 1861 resp. 1870a.,
ladinakehed kõik, muukehed kuni 1830. a.)?
Kas on need kirjad lamavatel hauakividel, või
ristidel, või sammastel ja mis kujulised on need
plaadid, ristid ning sambad? Kes on need maetud
isikud elnud, kuni hauakivi seola eõ ütle.

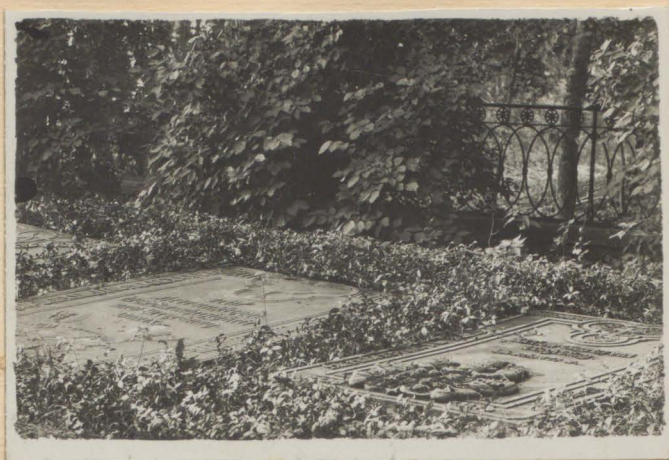
kõige rohkem esineb kiriku ümber oleval surnu-
aial tahulud paekivist (vt. foto lhn. 64), ja
raudriste. Ungeri-Steinbergide matusepaigal on
ka hauaplaate ja hauasambad.

Kirjad haudadel.

a) Paekivist ristidel

Sün maggab Jummale rahhoga / Esko Andrusse
naene Liso Tedr / On surnud 1845 jel 10^{mal}
Martfil - tursi ristil poolil - Siin olli temme
ristil all. Seal ellab / ta nüüd Jummalel / Nüüd
lõp / nud ära / temme waew / ja temme pais / tab
kui se pääw.

Sün / maggab / muldas Niggolas Treuman
jündinud 28 julis 1796 surnd 25 Aprillis
1842.

Osa Ungern - Sternbergide
hauarive.

Puhalepa kiriku
kruus.

Tüüpline paist kivirust Puhalepa sun-
nuadadel, ka kiri on tüüpline. Raamatute sel-
jeet rusti ülernsel puul on ainult käesol. rüst.

Juhhan Kasfwälja / Sia kurja maailmale
 sündinud $\frac{1}{v}$ 1781 / omma Issanda rõmo siske
 läinud $\frac{22}{v}$ 1838 ja ristil teisel poolel: -
 Mart 25, 21 / Sinna hea ja ustaw Jullane Sinna /
 alled üle pisko ustaw elnud minna takhan
 find üle paljo paña. (Vt. foto lehek 64, all.)

Siin / maggab / muldas / Suuremoisa Peter / kes
 on furnud 22 Leikuskeruus 1837.

Siin hingab / jummale / rahhoga Juhhan
 Lember / sündinud 29. septembril 1849 aastal,
 surnud 17 mal januaril 1850 aastal.

Andrus Mei / on furnud 1849.

Siin hingab / jumala / rahuga / Madli Saupa /
 sünd 21 mal nov 1814 furn 18 mal Mart / 1855
 ja teisel ristil poolel -
 hing elab / ilma wa / ewa all ja keha magab
 rahoga / ei karda enam wiletsust, jab wimpe
 päwal rõemuftust -

Siin / hingab / Jummalal / rahhuga Suremõisast
 Kadri Kura / Jüdnud 12^{mal} oktoobril
 1778, Jurnud 11^{mal} jaanuaril 1853.

b) Hauaplaadid (Ungern-Sternbergide kalmistul).

Plaadi keskel: Ich bin die Auferstehung
 und das Leben. Wer an mich glaubt, wird
 leben, ob er auch gleich sterbe.

Plaadi ümbringi: Hier ruhet in Gott die Frau
 Wilhelmine von Ungern-Sternberg geb.
 von Strandtman geboren 30ten Novbr
 1786 gest. den 2ten Julius 1813.

Pühalepa kiriku ümber olevad sunnuaral elvati
 hauamäimel tüübid vt lhk. 75, 76, 77.

Pühalepa kiriku juures olevad Ungern-Stern-
 bergide kalmistul, mis püüratud raudaaga
 (vt. foto lk. 64. ülal) on lamavaid hauaplaate
 ja ristiga hauasambaid paarikümne ümber. Aga
 need on kõik peale ülalpool nimetatud uhe noore-
 mad - 19. s. keskelt ja teiselt poolelt saksa-
 keelseste pealkirjadega. Töö puhtuselt on nad
 väga kaunid - kaunistatud suurt peeneltükki-
 datud rüütlivappidega (vt. foto lk. 64 ülal).
 Eütr kaunis on lihtne poleeritud granidist haa-
 rivide paar mis asub krahv Evald Ungern-Stern-
 bergi ja ta abikaasa haudadel (vt. joonis lk. 75)

XVIII. Missugused sunnuaad on kihelkonnas, mis ajast ja kui suured need on? Kellel neist on kabel praegu, kellel enam aluud ja mürmelike on kabel? Kas on kabelisse maetud, kes ja kudas? Kas on hauda-kiiva olemas? Mis kirjad on üldse kabeli seintel ehk kabeli sees?

Pühalepa kihelkonnas on kolm sunnuaadet

Kõige vanem sunnuaad asub kiriku ümber. See on aluud juba arvatavasti kiriku elitsemisest saadik. Seda tõendavad vanad kirvestid. Sinna on maetud kuni viimase ajani.

Uuem sunnuaad asub Kändlase viiva postite ääres. Sinna on maetud 1865. aastast alates. Praegu sinna enam ei maeta.

Kõige uuem sunnuaad asub kirkust kiriklase viiva te ääres. On sisse õnnistatud 26. okt. 1903. a. õpetaja H. Krebsbaehi poolt.

Kassari poobasul on veel üks sunnuaad ümber Kassari abikiriku. Sinna on maetud kiriku elitsemisest kuni tänini.

kabelid on ainult Pühalepa kõige vanemal ja Kassari sunnuaal.

Pühalepa sunnuaas kabelisse on maetud Ungern-Stemburgi perekonnaliikmeid. Kabelid pole mingil kirja.

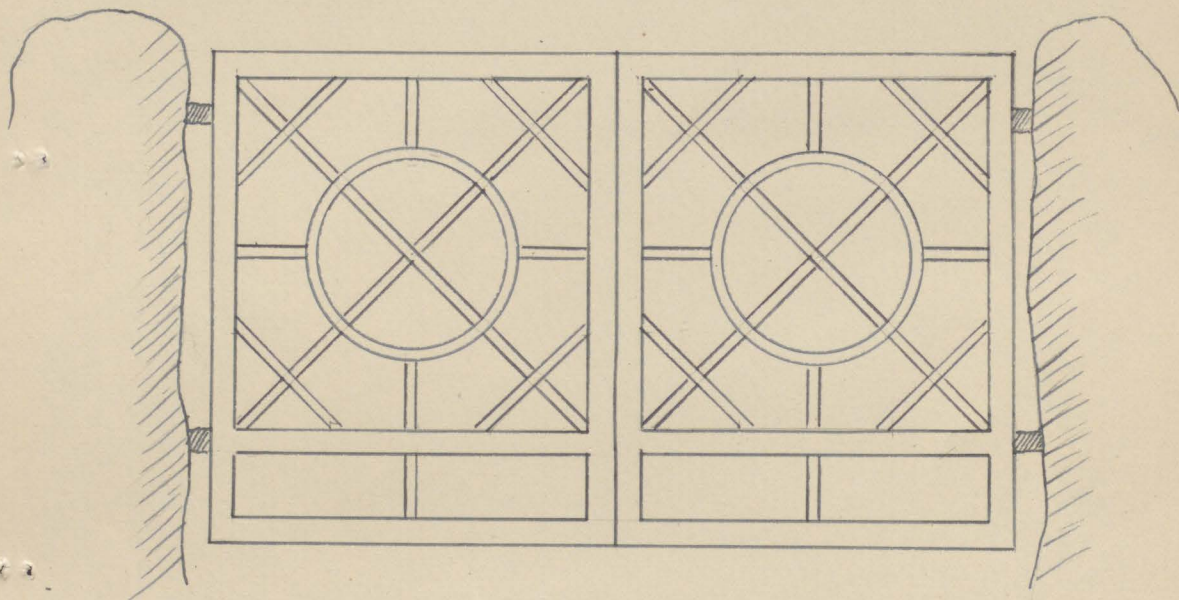
Kassari kabeelse on maetud A. N. P. Staackelberg,
nagu Lõndal kiri ka, mis naise kohal marmor-
plaadis on seotud.

Hier ruht in Gott der Rittmeister August
Wilhelm Baron Staackelberg

geb. d. 21ten März 1774, gest. d. 22ten März 1827.

XIX. Miskujuline ja mis kirjaga on surnuaria vānar?

Vānar on ainult Pūhalipa kiriku ümber asuval surnu-
arial. Sellel ei leidu mingit kirja.

Pūhalipa surnuaria vānar.

XX. Missugused on vanemad hauarõjad sunnuadadel
(eestikeeled kuni 1861. a. resp. 1870. a., ladinakeeled rootsi,
muunkesed kuni 1830. a., ära tähtsades, kas hauarõ-
leidel hauoplaadid või ristid ja ristkujuline see rist või
samma on; niisama tuleb teada, kas need maetud
isikud on elnud, kui hauarõ seda ei ütlenud)?

kiiriku ümber asuva sunnuada hauarõjad vt lhn.

kärdlane vüva te ääres oleva sunnuada hauarõjad:

a) raietud paekivist ristid:

Neggula / Poeg / Priito / Jarnak on süntin
28 neari / ku Päval 1860 on sur / nud 26 /
hina ku Päval 1865.

Sün hingab / Jummalah rahhoga . . . . .
Madli Pöld / Sündinud 18 septembri k.p. 1832
surnud / 2 juni kup / 1866 aastal.

b) raietud maakivist ristid:

Sün / hingab / Jummalah / rohho sees / Niggolas
kimber / Sündinud 2 Nowembri kup 1801 /
surnud / 23. oktobri / kup 1866.

Tähtsamad ja vanemad hauakirjad
Kassari surnuaialt.

Esinevad kõik tüüp nr 2 ristidel vt. lehekülj nr.

Siin maggab Kustaw Erik, sündis 7 Det-
sembr. 1846, surm 23. Aug 1852.

Siin maggab muldas Lena Kerner
sündinud 6-juni 1835 Surmud - mal Janua 1860

Siin hingab Jumala Rahus Peeter Wahe
+ 1855

Willem Herjen

sündinud 13 Septembr
1859

surmud 11. Novemb.
1879

XXI. Missugused on iseloomustavad hauakirjad ehk tähtsate isikute hauakirjad hilisemast ajast ja mürkjulisel hauamärgil? Kas on Eesti avaliku elu edustajate haudu, missugused mälestusmärgid on neil haudadel ja mälestusmärkide tähtsahelised kirjad?

Pühalepa kiriku juures olevad Ungun-Sternbergide kalmistul on kaks hallist granitkrist lõhitud massiivset hauakivi (lamavad) ja nende peapool otsas rist.

Ristil (nuit on kokku ürs rist) on kiri:

Ich lebe und ihr sollt auch leben.

Joh. 14, 19.

Hauakividel on kirjad:

Hier ruht in Gott
Ada Gräfin Ungun
Sternberg.

Geb. Gräfin Staerckberg

Geb. 21 October 1833.

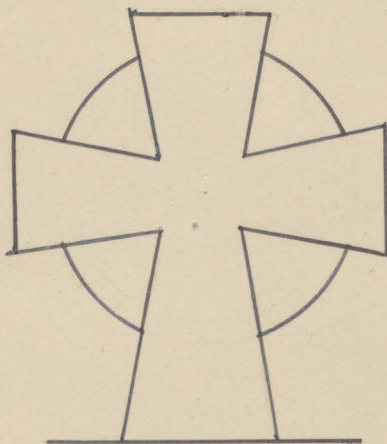
Gest. 21 Januar 1915.

Hier ruht in Gott
Ewald Andreas
Graf Ungun Sternberg.
Rechtsritter des St. Johanniter
Ordens.

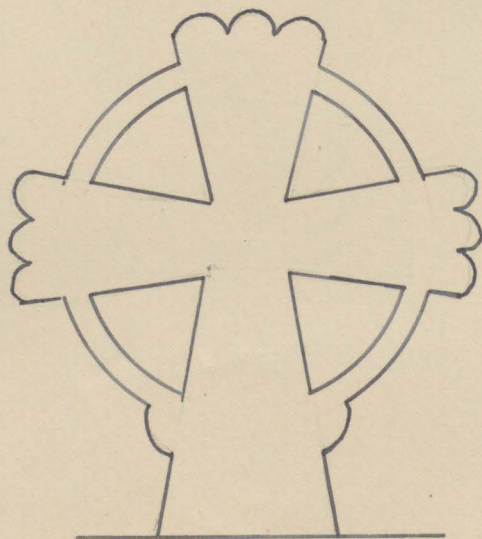
Geb. 27 Januar 1824.

Gest. 2 Juni 1899.

XXII. Mis kujulised on üldse nühelkonnas olevad hauamärgid ja mis aastatel umbkaudu esineb iga tüüp. (Hauaplataadid mitmuneujulised hauaristid, hauasambad; tarvilik iga tüübi kohta joonistus või pildistus)?

Tüüp I.

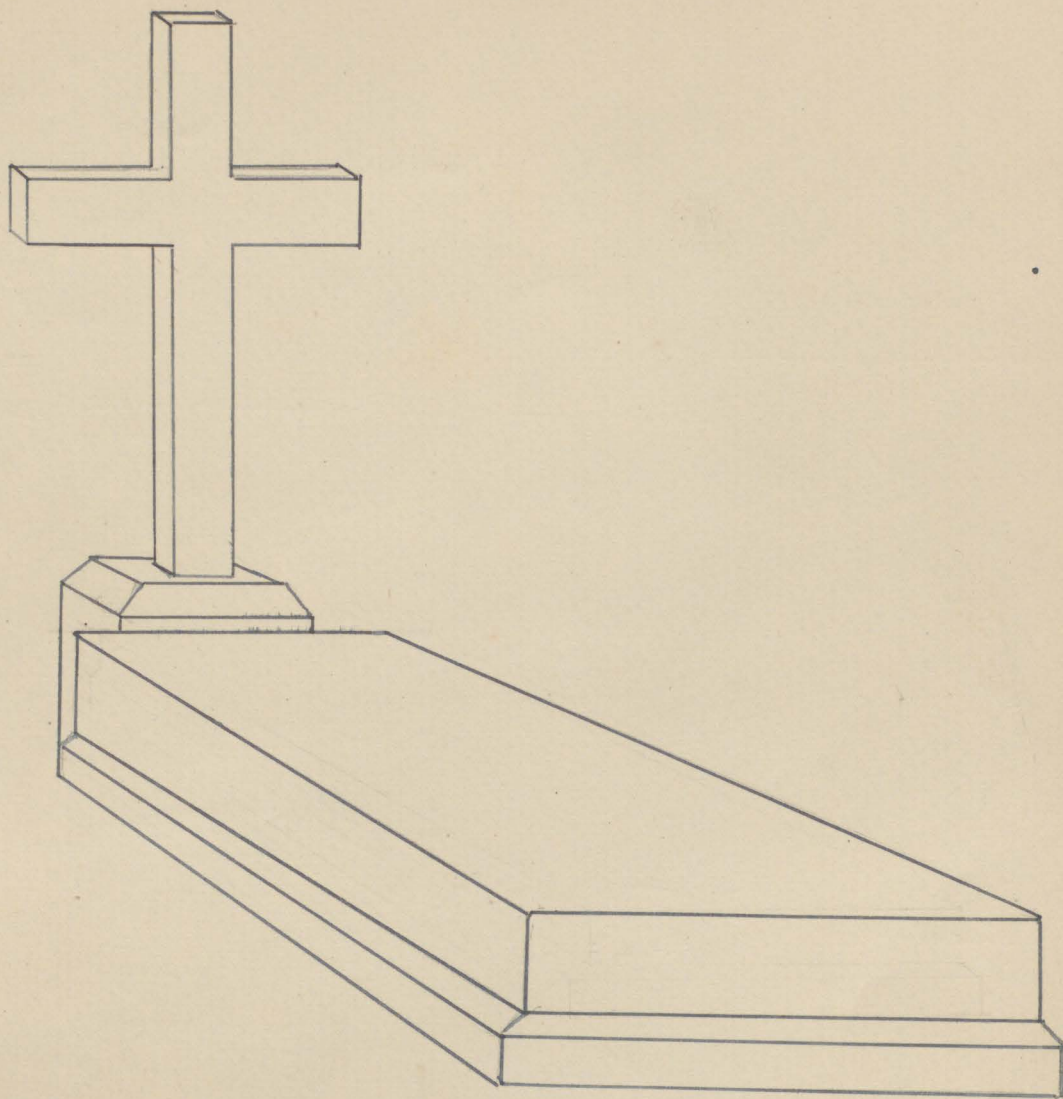
Tüüp II.

Ratasristid.

Eriti tähelepanvää häämängiks on Puhalepa kiriku
 ümber alval surnuaial asuvad ratasrüübid. Vaata joonis lkk
 Neid leidub siin kolm. Kaks neist asuvad kiriku põhja
 küljel koos Nad sarnanevad lkk tüüp I-le
 ja on tublisti vajunud maa sisse. Mõnikümme samm
 neist läänepool on veel üks eriti puhtalt välytöötatud
 rüst - sarnaneb lkk. tüüp II-le Ühelgi neist rüübidest
ei leida mingisugust künka ega maatri. Välimuse järgi et-
 sustades võivad nad olla üsna vanad, sest vesi on
 nende ajajooksul lohusesi sisse söönud.

Pänsin matmisel vanemal inimiselt teatada selle
 kohta, kes nende rüübid alla maetud, kuid rahvas ei
 tea sellest midagi kindla.

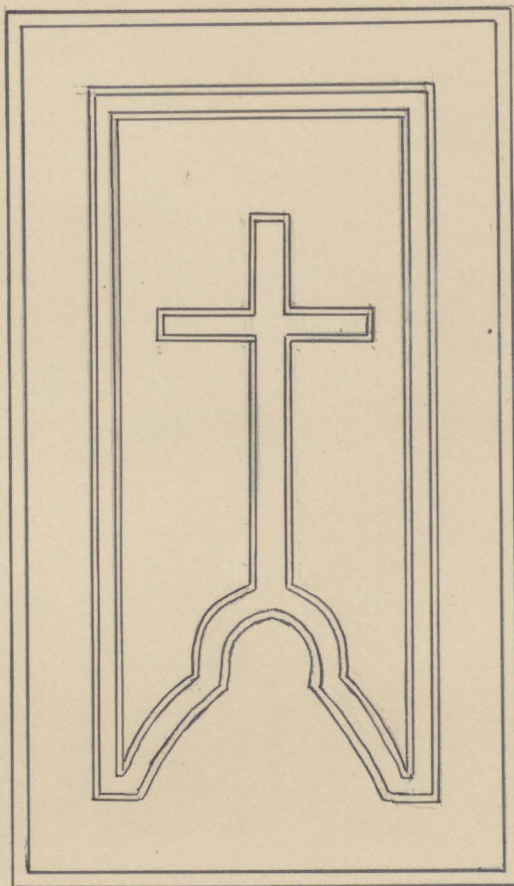
Kõige enam esinevaks häämängiks Puhalepa kihelkonnas
 ja ka Häämaal ülde möödanud sajandit oli paevivist
raotatud rüst, kus juures rüübidad veidi laiemad kui kann-
 paik. Neid rüübeid on üllatavalt palju. Näiteks Puhalepa
 kiriku te ääres alval surnuaial on pea kõik rüübid sotsugu-
 sid peale mõne vähees vanad. Kõige sarnasemad on täis ühe-
 suguseid paest tahutud rüübeid, millele harilikult mõle-
 mad küljed on täis künka, mis on tahutud rüübe sisse.
 Ka rüübeid on pea kõikjal sarnane - väga koonalik vilturüübe.
 Tüüpiline näide neist rüübidest on pilostatud lkk. 2
 Ainult raamata kujutus, mis sulle rüübe raotatud, on
 handjutus ja esineb ainult kaesalva rüübe juures.

Krahr. Ungern-Storbergi ja tema abikaasa
 hauakivi XX. sajandist.
 (Sääraneid kivie on kaks kõruti).

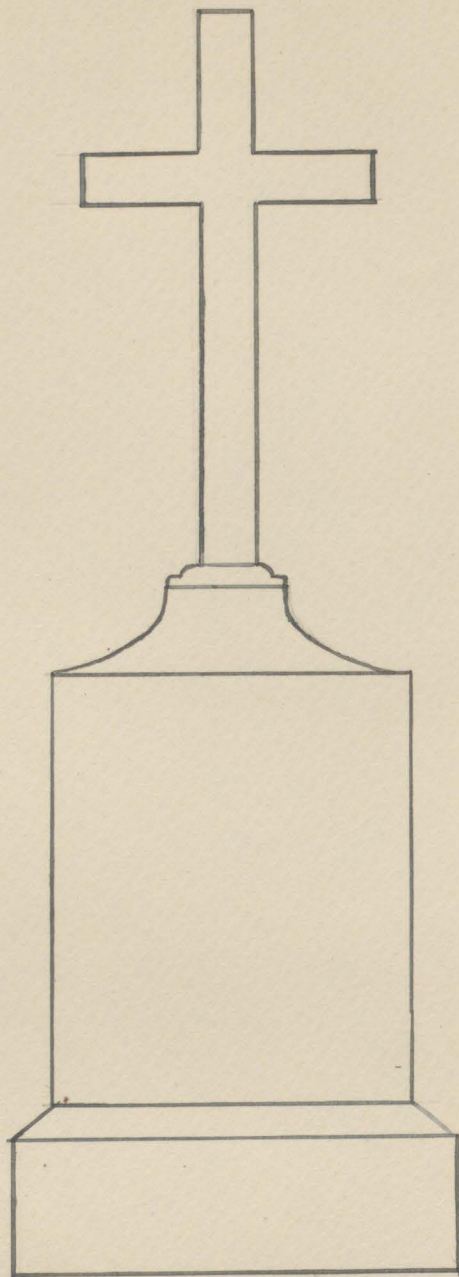
Hauakivi on poleeritud graniidist

Lamavad hauakivid Pühalepa Ungern- 76.
Sternbergide kalmistul. Mõned neist on nä vappi-
dega vaata foto lhr.

?

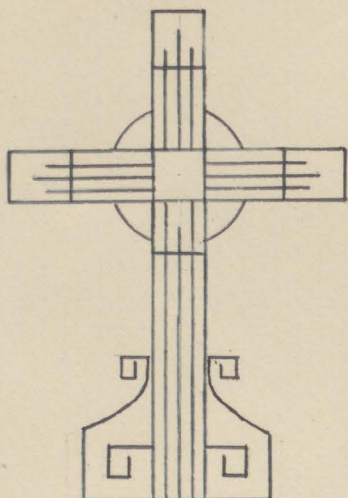
1809 - 1877

1859 - 1909

Harilik hauasammas

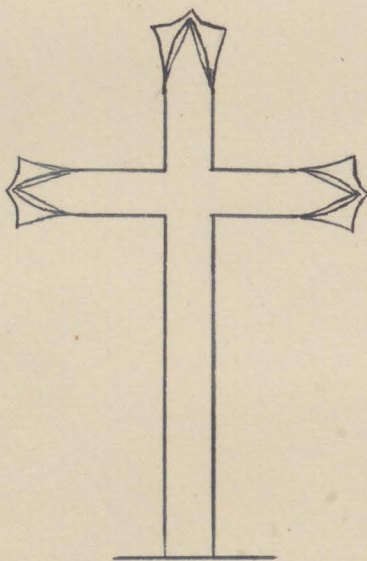
Raudristid Pühalepa surnuaedadelt.

1920.

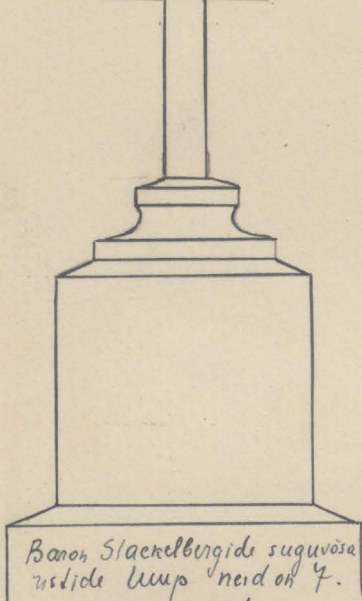
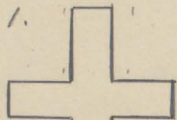
ca. 1868.

ca. 1892

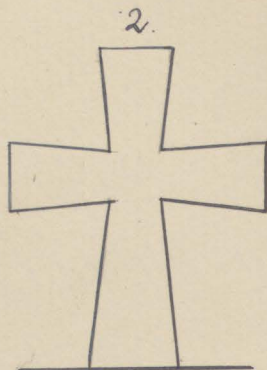
Ristide tüüpe Kassari surnuaialt.
Juurde on märgitud aastaarvud, millel mingi tüüp esineb.

1850-1915

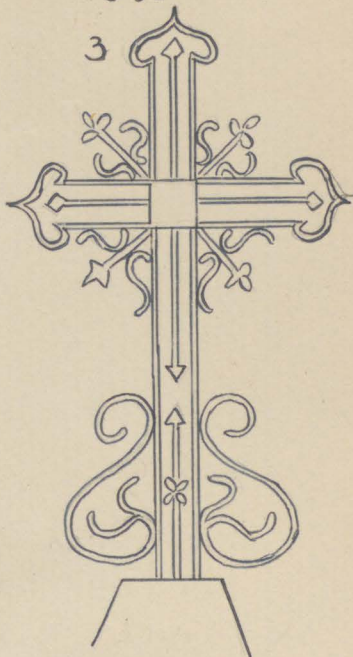
Baron Staenelbergide suguvõsa
ristide tüüp nr 107.
marmorist.

1850-1900

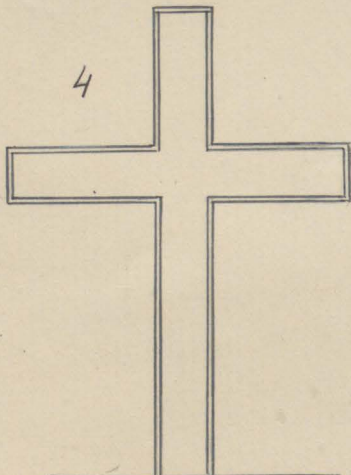
Pärnivist raiitud
ristide tüüp
Kariilin

1900-1933

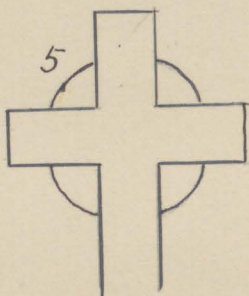
Ilustustega raudrist.

1850-1933

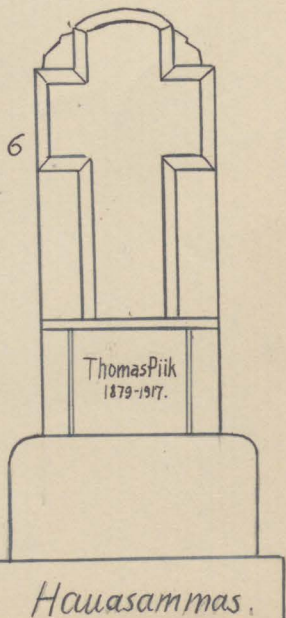

Lihtne raudrist.

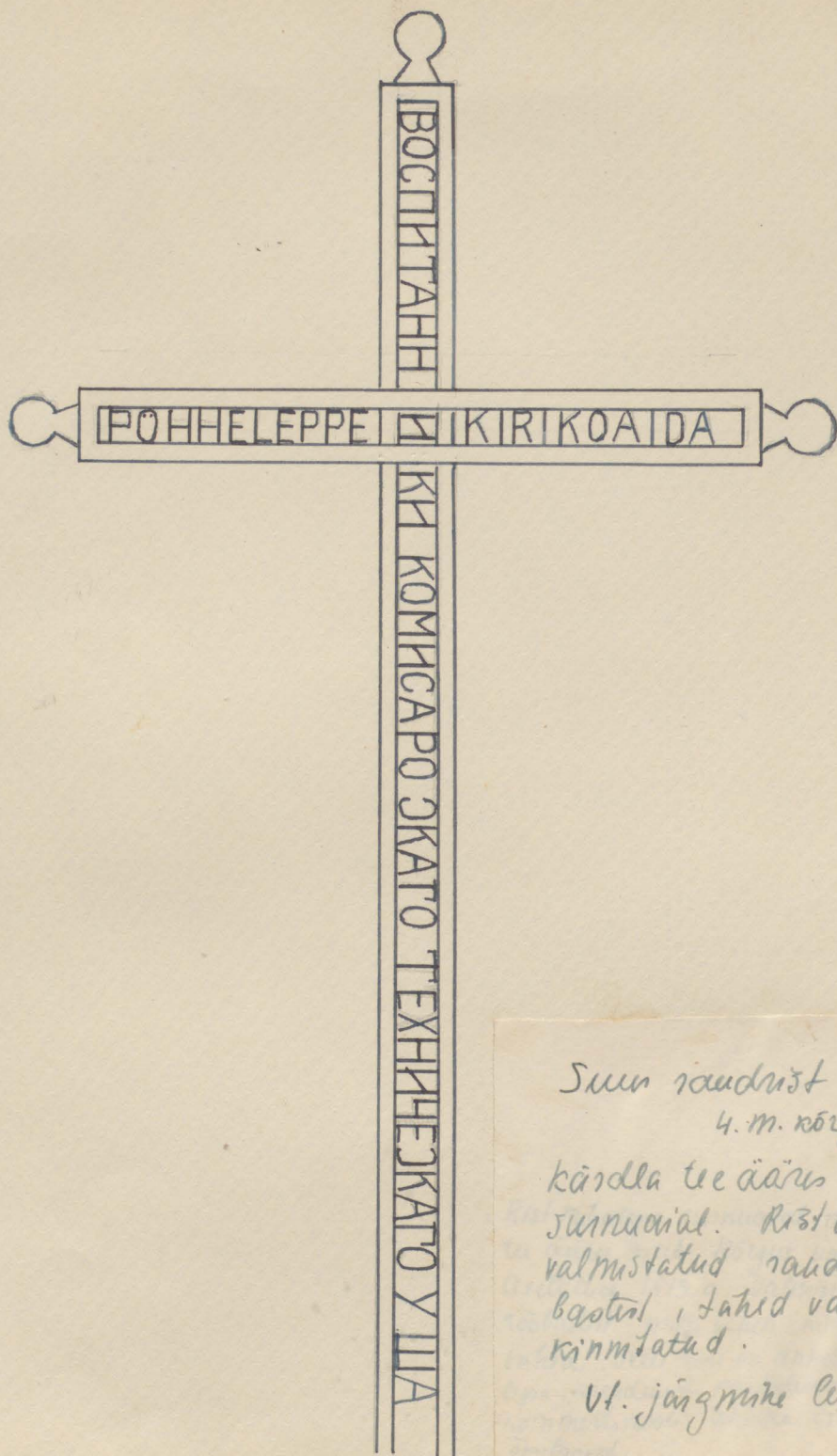
1879

Poolratasrist

Hauasammas.

Суур raudrist

4. m. kõrge

kärdla tee ääres asuval
 juuniorial. Rist on
 valmistatud raudtervõ-
 baadist, tahid vahel
 kinnitatud.

Vt. järgmise lehekülje!

Kärdlane viiva te ääres oleva surnudina kirkel
asual suured raudnüstid on järgmised riigid

Risti põikpuul:

РОННЕЕРРЕ КРИКОАИДА

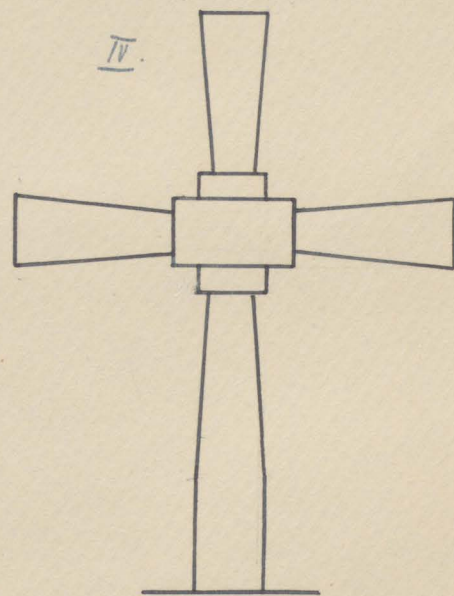
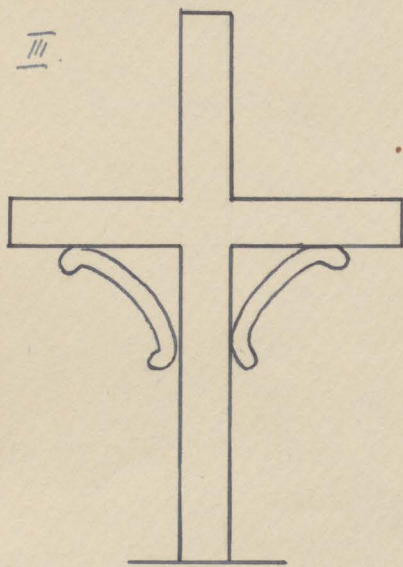
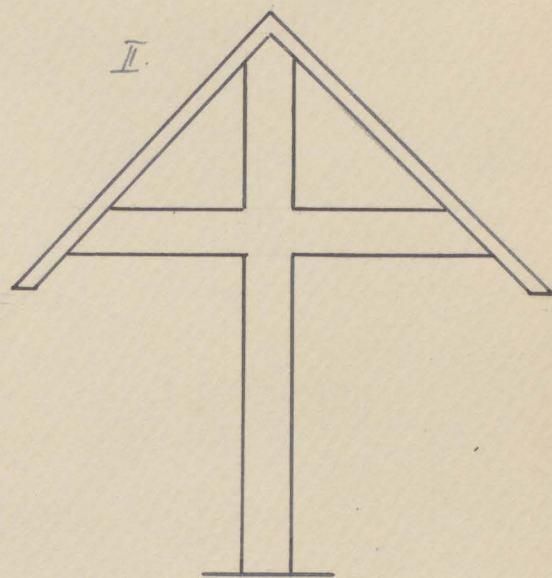
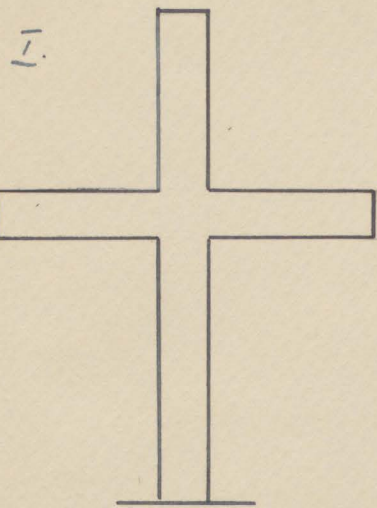
Risti püstpuul:

ВОСПИТАНИКН КОМНСАРОВСКА
ГОТ ЕХНИЧЕСКАГО УЧИЛИЦА

Risti püstpuu alumises otsas on olnud ka aastavaru,
kuid see on inimeste poolt üsti külgest ära kustud
ka mõned tahud puuduvad altpoolt otsast.

Selle üsti on kirkinud Puhalepa õpetaja
A. von Sengbusehi poeg Johannes von Seng-
buseh, umbes 55. aastat tagasi

(Teade Niilim köster'ilt Suurimõisa v.)

XXIII. Kas on hauemärkide hulgas kurioosumisi, mis sügused ja mis ajast? Kas on munda kohalike iseäraldusi?

kurioosumitena tunduvad mõningad puuristide tüübid, nagu näiteks tüüp II ja III. Lehek, ent äga tüüp III, mis esimene nägemisel tundub veidrana ja kurioossena. Need tüübid esinevad circa a. 1900. Muud selle kujulisi tüüpe enam ei leida.

Kohalikest iseäraldustest on silmapaistev, et möödunud sajandit esimese talupoegade haudades peaaegu alati raiutud puurist vt. foto lk 64. Muidegi tuleb arvestada, et puuristid, kui need ka oli peaaegu sellest ajast peale mõnede hilisemate sätelunud. Nende puuristide rõhk ja stiil sarnaneb paistab üllatavalt silma. (vt. lehek. 74. all).

XXIV. Kas on muidu veel haudaoid ja hauakrõju kihelkonnas, kus ja missugused (perenkondlikud matusepaigad, sõja hauad, koaljalkauad, kalmud, kivikangrud, karkkalmud, teadaolevad ehk arvatakse vanad hauad ehk matusekohad kihelkonnas üldse)?

Vanadest sõjahaudadest ei tea rahvasuu midagi. Hüümaa pole ka kunagi elnud sõdade tallumaaks, kuna ta on strateegiliselt vahese tohtsusega.

Kihelkonna kiriku ja kirikla vaheline tee ääres on umbes 4. m. kõrgune kivikahi, mis koosneb õige suurest (kuni 1. m laimist) kividest. Selle kangru ümbruses leidub kõikjal suuri kiva. Kuid see kivikangru ei ole matusekoht. Umbes 100. a. tagasi lasinud Suuremõisa omanik mõnda päälid kividest puhastada. Vähesed kivid lasti tee ääresse müüriks, suuremad aeti sinna kangruisse, sest nii müüritud mõisnikule. Kivide ülesseotimisel kuhja ette asetatud nad raudvõrku, A nad tagasi ei veeriks ja võrgus aetud nad mööda palke üle. Kivide vahel on suured võõrsused, kus peituvad sübid. Nii kõneldakse selle kivikuhja kohta rahvasuu.

Suuremõisas Kärklase vüva tee kümneandal kilomeetri vasakul käel tee ääres (Suuremõisas Kärklase minnes) on maetud kaks veni sõdurit. Sellel kohal on tee ääres plats, kus vahel peetakse ka

suvepidused. Selle platsi tu ääres nurgas on
suur 1½ meetri kõrgune kivimüürikas, mille esicülq
on tahatud siledaks. Sellel kivil leidub tahatud
kõiget kivi (sisse saanud) püst trümpahtidega

KAKS WENE SOLDATIT

AKMOLINI MAALT

LANGENUD

7 20. OKT. 1917.

Sinna kohta on mäeldud 2. veru sõdurit, kes
ülirusele on vastu hakanud ja seal maha las-
tud. Selle mälestuskivi on lasknud sinna ase-
tada mõisavalitseja Adelson, kes seda lugu
on peolt näinud ja kes sõduritele on kaasa tunnud.

XXV. Kas on vanade kirikute ja kabelite asemeid
 olgu kaatoliku või luterliku usuga ja mis on seal
 näha või mis neist teatakse?

Vanu kirikute ja kabelite asemeid rahva teadmise
 järel ei ole.

XXVI Missugused on leiduvad vanad pitsnid, mis krii ja kivi nüt on? Kas on mõned vanad plaamid või vaated kirikutele, abikirikutele, kappelitele ja nende sees olevatele aegadele ja mis ajast nad on?

Pühalya koguduse arhivis väga vanu pitsimäe ei leidu. On elmas ainult nooremad. Need on löödud järgmistele lehtedele vanuse järgi alates nurgatemplitega. Pitsati templitele ja kooptad pitsenilakid.

Vanu vaated ja plaamid ei leidu.

1.

M. d. J.
EV. LUTH. PFARRAMT
DER ST. LAURENTIUSKIRCHE
ZU DAGO-PÜHMALEP.

191

Adr. p. Hapsal.

2.

Pühalepa
Ev. - Luth.
Kogudus

3.

PÜHALEPA
EV.-LUT.
Püha Laurentsiuse
koguduse õpetaja
perekonnaseisuaemetnik-vaimulik

193...a.

№

Suuremõisa p.-ag.

4

5

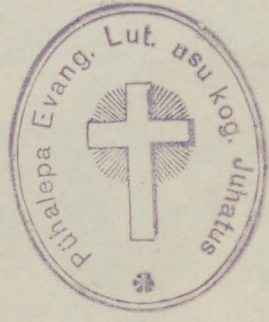
6.

8.

7

~~Misfugede vifetaxföörin~~
~~on feal 2~~
w.l.k. 94j

XXVII. Mis sisulme on kirikuarhiivis kõige vanem kirjalik materjal ja mis ajast ta on? Kas on kirikuarhiiviteadupärasest dokumente mujale viidud?

Kõige vanem kirjalik materjal kirikuarhiivis on vanad kirikuraamatud:

1. Das andere Kirchen-Buch der Gemeinde zu Pühalep. Selle sisuks on:

1. kiriku inventarium a. 1729.
2. kiriku ja pastori sissetulekute nimemiri
3. kiriku arve.
4. Toetusraajale nimemiri
5. kiriku kroonika alates 1729.
6. Lõuiskõnute nimemiri.

Raamat on algatatud pastori loel Bernhard Johan Göthe poolt 1729. aastal. Olen seda raamatut oma töös nimetanud ka "kroonika raamatuks", sest kroonika osa on selles raamatus kõige väärtuslikum.

2. Kiriku Visitatsiooni protokollide raamat. Seal leiduvad Pühalepa Visitatsiooni protokollid alates aastast 1744.

3. Circulare seit 1758. Konsistoriumi eskrjade ärakirjad.

Kiriku arhiivis dokumentide mujale viimise kohta on teade süh esimese mainitud (See andere knecht-Buch) raamatute esimese lehe külge ömmeldud kitsal leheküljel, kus on kirjutatud:

X Vor Göthe war Handweh hier Prediger, zu welcher Zeit die Pest herrschte; vor diesem Otto Tunder, vor diesem Petrus Faber u. vor diesem Burchard, der mit den Eingepfanten in Streit gerieth u. als er nach Schweden abzog, die alten Kirchenbücher mit dahin nahm. übriges zu Schiffe auf der Reise nach Stockholm gestorben sein soll (Aus-sagen des Sohn des Küsters Tomas u. Loja Jago Laas. Handwieg ging nach St. Katarinen, wo die Pest schon aufgehört hatte, Göthe war schwed. Feldprediger gewesen u. musste als ein herr ..... zu Pferde (den Küster ist reitend hinter sich) überall in den Wäldern die kalma aequid aufsuchen und mit einem male weichen.

Uus kroonika raamatute 1. lehel leidub teade, mille 1880. a. alt öp. Krebsbach als märkinud

Lewis originalis
Fiteerda!

miss?

See kõlab eestikeelses tõlkes järgmiselt:

"See (pastor P. Th. Normann) oli pastor Alexander von Sengbuschi järglane. Viimase kiriku-
kroonika on konsistooriumi korralduse peale
suuremalt osalt hävitatud; kesjuures ka palju
ajalooliselt väärtuslikke ülestahendusi on kaduma
läinud."

Selle teatega on ka seletatav, miks ep. Seng-
buschi kirjutatud kroonikas ("Das andere Kirchen Buch"
lhek 15-47 ja Appendix lhek. 11-32) puudub palju
lehti. Puuduvad leheküljed:

a) raamatu algusest m. m. 16, 17. ; 22-29 ; 32-35 ;
38-41 ;

b) Appendix 'ist m. m. 14-20 ; 23-26 ; 31-32 ;

kirikukroonika puudub täielikult aastatest 1869-1880.

XXVIII Praeguse kirikuarhiivi nimetari liitude järel ja lügid aastate järel! Haruldased dokumendid, ka haruldased trükitud raamatud tulevad eriti väärtada, nii näitaks mõik visitaatsiooni protokollid aastate järel, kirikumõõmrad ja muud sarnased, ära tähendades, kes visitaatsiooni toime pani, kes mõõmika kirjutas ja mis ajal.

Arhiivi nimetari

A. Kõõõmikaraamatud

Kõõõmik 1880 - 1897 peetud pastor Paul Theodor Normann'i poolt ja

1897 - 1905 peetud pastor Johann Heinrich Krebsbach'i poolt.

B. Kirikuraamatud

„Das andere Kirchen-Buch der Gemeinde zu „Põhalep“ (- ot. lehek . . .) 1729 - 1802.

Selle raamatu on algatanud õp. B. J. Gõthe 1729.a.

Seal leidub kroonikalisi märgmeid õp. B. J. Göthelt, F. Chalemiselt, J. Jahnilt ja P. E. Hirschelmannilt - ainult lühidate tähendustena ametisse astumise j. n. e. üle. Kõige väärtuslikum osa kogu raamatust on aga õp. Alexander Sengbuschi (1822-1877) kirjutatud kroonika, mis võtab oma alla mitukümmend peene kirja- ja täiskirjutatud lehte. Õp. Sengbusch algab kroonika kirjeldusega oma prooviaasta lõpust koha saamisest ja abiellumisest. Ta on püüdnud anda pilti elamiseks tellimusest elust ja sündmustest. Seal leidub teated ka õnnetest juhtudest ja nüst ka uus kändla kaluvabrikus. Ka puhalepa kiriku ehitustööde kohta saab siit tänuväärseid andmeid. Kahjuks on aga sellest kroonikast palju lehti puudu, mis hiljem konsistoriumi nõudel on hävitatud (vt. lehek 91.), nähtavasti küll neis valitseva tooni tõttu, mis konsistoriumile ei meeldinud. Rahvas mäletab Sengbuschi kui head õpetajat, kelle silmaest muidugi ei võinud varjule jääda ka see ülekohus, mis mõis-

- 4) 4. vi. 1785.
- 5) 9. xI. 1786
- 6) 25. viii. 1791.
- 7) 23. v. 1796.
- 8) 11. xii. 1796.
- 9) 11. i. 1798

D. Kirjavahetusse puuduvad raamatud:
 Lauaregister a. 1880 - 1897.
 Missiu a. 1883 - 1905.

E. Arvearaamatud:

Conto - Buch Pühkalepp 1847 - 1890.
 Conto - Buch Pühkalepp 1891 - 1902.
 Cassa Conto der Witwen und Waisencasse zu
 Dago Pühkalep 1897 - 1901.

F. Peukonnasusu raamatud:

Personaalraamatud 11 köidet.
 Sünnimeetrikaraamatud alates aastast 1834 -
 käesol. ajani - 8 köidet.

Abideemetriska raamatud alates 1834 a kuni
käsok. ajani - 5. köidet.

Survametriska raamatud alates a. 1834 kuni
käsok. ajani - 6. köidet.

G. Vara

Lauluraamatud,

Agendad,

Trükitud kuuri käsukirjad,

Trükitud konsistooriumi eskirjad.

Need on kõik võrdlemisi noored - 19-sajandist.

Varum on:

"Circulari seit 1758" - Raamat, kus leiduvad
konsistooriumi eskirjade ära kirjad alates 1758 a.

XXIX. Mis on veel kirikus ehk kihelkonnas mälestus-
märkidest ajalooliselt tähtsaim tähelepanu väärtused?

Eriti tähelepanuväärt on mälestusmärgina pa-
riki kirikutahuti rist, mis seisib kihalepa pastoraadist
lagasti randa viiva tee ääres. Mõnede
sammu pastoraadist tee käärtaku kohal paremat
kätt tee ääres. 1933. a. suvel oli sellest ristist
järele jäänud ainult üks neljakandiline paastplokk,
kuihka rist, ülimine osa on teadmata kelle poolt
mõne aasta eest ära viidud. Arvatavasti on see
mõne vihat pimestanud sektandi töö, kes eriti
Lutheruse usku õpetajad kui oma võistlejaid vih-
kavad. Et sedagi vähest osa sellest vanast
mälestusmärgist päästa, tõime te hulgakent
pastoraadi eeda, kus ta praegugi on.

See rist on asetatud kihalepa õpetaja
Benhardi sünnasajaks kohale (sünnud 1703. a.)

Sellest traagilisest sündmusest kõneleb rahva-
suuline traditsioon järgmiselt: Sarve küla mehed
läinud kändlase tööle. Olnud talve aeg. Et etsem
sõtta oleks ajanud nad talitee üle kihalepa
õpetaja heinamaa (praeguse pastoraadi lähedal).
Olgu süüguks tähistatud, et Sarve küla asub
Hiiu ma. idapoolsemas sapis Heltremaa lähedal ja

seal elanud juba vanast ajast peale kaudad ja
 metsikud merimehed. Õpetaja Benchardi ei alla
 maldinud see, et talitee aetud üle tema kõige
 panna heinamaa tünki ja ta kuulnud sealt
 ülesõitmisest. Kuid Sarve küla mehed pallas
 kulest hoolinud. Ühel vanasel talvehommikul
 läinud õpetaja ise väha mehi kuulama, et
 pole enam tagasi tulnudki. Ta lüüdnud tapetuna
 talitee äärest, üst kohalt. Nii jäi talitee
 ikka sinna, kuhu mehed selle rajasid ja
 val länapäevalgi käit Sarve küla musta talitee
 samast kohast, ette üst asemest mööda.
 Mõrtsukatöö ohvrite langenud õpetaja summa
 kohale aga seatud see parkivist üst, mis val
 Ja'isid kuni viimase ajani.

See rahvasuu teade on väga tõenäolikk, sest
 seda kõnelvad väga paljud inimesed ja kõik
 samavõisi. (Mulle on seda jutustanud näiteks
 Villem Kõster Seunimõisa vallas 65 a. vana ja
 Boris Mõlk Keina vallas 50. a vana)

Kuid kindraamatu (Das andere Kirehen Buch
 v. Lohk) teade erineb sellest jutustusest.
 Nimelt alla Benchardi, kes süh enne Petrus
 Faberit õpetaja elnud, misil Stoerholmi sunnud
 Nähtavasti on aga selle raamatu lehe külge õmmeldud

Lehekse kirjutaja Burchardi ära vahetanud õp. Olaus Nicolai Duceanusiga, kes Salabergist, Rootsi päritoli. Ja on väga loomulik, et Duceanus kui rootslane siin tüli sattudes sõitis tagasi oma kodumaale. Õpetaja Heinrich Comad Burchardi oli pärit Göttingenist ja mis prodigi temal arja alima sõit Rootsi. Võrreldes kirikus leiduvat õpetajate nimes-
tiku ja seda eelmainitud lehest, näeme et (vt. Ohk 59 ja 90) õpetajate järjekond muide sarnaneb ainult lehel on Handtwigi ja Tunderi vahelt Burchardi ära jäetud ja paigutatud Petrus (smp. Peter) Faberi eelkäijaks. Kuid me peame uskuma kirikus leiduvat tebeleid, sest need kävad kokku kiriku kroonika raamatutega ("Das andere Kirchen-Buch")

Nii peame jääma selle juurde kindlaks, et kroonika raamatud on ära viinud õp. Olaus Nicolai Duceanus, aga üht kohal on tapetud õp. Heinrich Comad Burchardi. Õp. Burchardi surm 1703 aastal, on ka veel tõenäoliselt sellepärast, et see aeg oli üldse rahutu, kuna Rootsi riik oli lagunemas.